

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

«ΟΡΙΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ». ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΩΣ ΓΕΓΟΝΟΣ

ΕΦΗ ΓΑΖΗ

doi: [10.12681/mnimon.795](https://doi.org/10.12681/mnimon.795)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΖΗ Ε. (1999). «ΟΡΙΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ». ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΩΣ ΓΕΓΟΝΟΣ. *Μνήμων*, 21, 237-246.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.795>

«ΟΡΙΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ». ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΩΣ ΓΕΓΟΝΟΣ

«Παράξενο δεν είναι;», είπα στον εαυτό μου. «Στην Ασία με υποψιάζονταν για Ευρωπαίο, και στην Ευρώπη για Ασιάτη».

ARMINIUS VAMBÉRY, 1884

«Η Ανατολή είναι σταδιοδρομία». Η φράση από το έργο του Ντισραέλι *Tancred* (1847), ενοχλητικά προσβλητική στον κυνισμό της, αποτελεί την προμετωπίδα του βιβλίου του Έντουαρντ Σαϊντ *Οριενταλισμός μαζί με την παράφραση του Μαρξ*: «Δεν μπορούν να εκπροσωπήσουν τους εαυτούς τους, πρέπει να εκπροσωπηθούν».

Το βιβλίο του Ε. Σαϊντ κυκλοφόρησε στην πρώτη του έκδοση στα αγγλικά πριν από περισσότερα από είκοσι χρόνια, το 1978¹. Σήμερα συναντά κανείς συχνά, στον αγγλο-σαξωνικό χώρο, διανοητές και πανεπιστημιακούς που σχολιάζουν, συνήθως πικρόχολα (και θα τολμούσε να πει κανείς ζηλότυπα), ότι τους «έχει κουράσει το φαινόμενο Σαϊντ». Μια τεράστια θεωρητική συζήτηση, ένας πολύ μεγάλος όγκος κειμένων, κριτικών και αναλύσεων, φανατικοί φίλοι αλλά και φανατικοί εχθροί, ένας Παλαιστίνιος διανοούμενος στρατευμένος επί σειρά ετών στην υπόθεση της πατρίδας του με συνεχή παρουσία στα μέσα μαζικής επικοινωνίας κυρίως στη Βρετανία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και τις αραβικές χώρες, καθηγητής συγκριτικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Columbia, πολύγλωσσος και πολυγραφότατος, πνευματικό τέκνο της Δύσης όσο και της Μ. Ανατολής, εξαιρετικός πιανίστας, γνωστός μουσικοκριτικός.

Η ελληνική μετάφραση του έργου άργησε πολύ². Ο «Οριενταλισμός» κυ-

Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί μεγαλύτερη και επεξεργασμένη έκδοχή της ανακοίνωσής μου σε εκδήλωση που οργάνωσε η Ομάδα Βιβλίου των φοιτητών του Πανεπιστημίου Κρήτης στις 16 Δεκεμβρίου 1998. Ευχαριστώ και από εδώ την Ομάδα Βιβλίου και προσωπικά τον Παρασκευά Ματάλα για την οργάνωση της εκδήλωσης και την πρόσκληση, τον Αλέξη Πολίτη για τη συμμετοχή και τη συμβολή του καθώς και όσους παρακολούθησαν και συμμετείχαν στη συζήτηση.

1. Edward Said, *Orientalism*, Νέα Υόρκη 1978.

2. Edward Said, *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996 (μτφρ. Φ. Τερζάκης). Πριν την ελληνική έκδοση του *Οριενταλισμού*, βλ. στα ελληνικά Ε. Σαϊντ, «Θρησκευτική Κριτική»

κλοφόρησε στα ελληνικά μόλις το 1996, στον απόηχο πια της διεθνούς συζήτησης και ενώ είχαν διαμορφωθεί τα πεδία στα οποία διεξαγόταν ο σχετικός διάλογος. Αυτή η καθυστέρηση όμως αποτελεί ίσως και ευκαιρία για έναν πιο νηφάλιο αναστοχασμό σχετικά με το ίδιο το έργο, τα ζητήματα που έθεσε και τις συζητήσεις που υποκίνησε. Ο «Οριενταλισμός» είναι κατ' αρχάς μια μελέτη για το πώς συγκροτείται ένα πεδίο μελέτης, αυτό των ανατολικών σπουδών. Μια έρευνα για τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται ένας χώρος έρευνας. Μια κριτική στο πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί και αναπτύσσεται η κριτική. Μια γνωσιοθεωρητικού τύπου παρέμβαση στις διαδικασίες ανάπτυξης μιας γνωσιοθεωρίας. Και εφόσον θέμα του είναι η παραγωγή θεωρίας, δικαιούται σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτηρισμό της μεταθεωρίας. Συνδυάζοντας φουκωϊκές (κυρίως σε ό,τι αφορά το δίπολο γνώση/εξουσία) και γκραμισιανές (κυρίως σε σχέση με την έννοια της ηγεμονίας) κατηγορίες, ο Σαϊντ συζητά διεξοδικά στο έργο του την πορεία και τον χαρακτήρα των ανατολικών σπουδών, του επιστημονικού αντικειμένου που αφορά στην Ανατολή. Διακρίνει το έργο του σε τρία μέρη: α) στο γενικό πλαίσιο αντιλήψεων για την Ανατολή κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο ήδη από τον Μεσαίωνα, β) στις διαδικασίες ανάπτυξης των σπουδών για την Ανατολή στην Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα και γ) στις σύγχρονες κατευθύνσεις των λεγόμενων «γεωπολιτικών σπουδών» (area studies) στον αμερικάνικο ακαδημαϊκό χώρο με έμφαση στις σπουδές για τη Μέση Ανατολή.

Βασική θέση του έργου είναι ότι η ίδια η εννοιολογική κατηγορία «Ανατολή» κατασκευάζεται στη δυτική σκέψη ή ακόμη και στη δυτική φαντασία ως αντίβαρο προς την κατηγορία «Δύση» κυρίως σε συνδυασμό με το νοητικό πλαίσιο που δημιουργούν η αποικιοκρατία, ο ιμπεριαλισμός και ο νοητικός τους πρέσβης, ο ευρω-κεντρισμός. Μια σειρά από αξιολογικού τύπου θέσεις σχετικά με τον πρωτογονισμό, την υπανάπτυξη, την οπισθοδρόμηση, τον ανορθολογισμό, το σεξισμό και κυρίως την αδιαφοροποίηση φύση και τη στατικότητα των κοινωνιών της Ανατολής σχηματοποιούνται σταδιακά, λαμβάνουν την τελική τους μορφή και παγιώνονται στον 19ο αιώνα με την προϋόσα αποικιοποίηση της περιοχής και την παράλληλη διαμόρφωση ενός άλλου «μεγάλου αφηγήματος» που αφορά στην πολιτισμική ανωτερότητα του δυτικού πολιτισμού και στην αναγκαιότητα να λειτουργήσει ως πρότυπο —έστω και δια της βίας— σε πλανητικό επίπεδο. Η πορεία αυτού του συλλογισμού είναι βέβαια μακρότατη

(μτφρ. Σ. Γουργουρή), *Πλανόδιον* 8, Χειμώνας 1988, 443-445, Ε. Σαϊντ, «Μορφές-Διαμορφώσεις-Μεταμορφώσεις» (μτφρ. Σ. Γουργουρή), *Πλανόδιον* 16, Ιανουάριος 1992, 373-392, Στάθης Γουργουρή, «Οριενταλισμός, Νεοελληνισμός και η Παγκόσμια Κατάσταση του Σύγχρονου Πολιτισμού», στο ίδιο, 364-372 και συνέντευξη του Ε. Σαϊντ στο Στάθης Γουργουρή, στο ίδιο, 392-401.

και διαπλέκεται άμεσα με την πορεία της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας, τις διαδικασίες αυτοπροσδιορισμού της έννοιας «Ευρώπη» ήδη από τον ύστερο μεσαίωνα. Αποκτά όμως καθολική εμβέλεια στον 19ο αιώνα εξαιτίας της προϊούσας οικονομικής εξάρτησης των εξω-ευρωπαϊκών κοινωνιών από ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες και της εμπέδωσης ενός πολιτικού συστήματος υπαγωγής. Καθώς στην ίδια περίοδο διαμορφώνονται αρκετοί επιστημονικοί χώροι και αντικείμενα, οι ανατολικές σπουδές όχι μόνο παγιούνται αλλά και συσχετίζονται με τις υπόλοιπες καταστατικές συνθήκες της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης και κυρίως με τις θετικιστικές αρχές της εμπειρικής γνώσης και της καθολικής αλήθειας.

Η συγκρότηση του επιστημονικού αντικειμένου λαμβάνει χώρα, κατά τον Σαίιτ, κυρίως σε βρετανικά και γαλλικά ακαδημαϊκά και διανοητικά περιβάλλοντα εξαιτίας της ολοένα και μεγαλύτερης επικοινωνίας των χωρών αυτών με την Εγγύς Ανατολή. Εκτός από επιστημονικό αντικείμενο όμως, ο οριενταλισμός ξεπερνά πολύ σύντομα τα αυστηρά όρια της «επιστήμης» και ανάγεται συνολικά σ' έναν τρόπο να «βλέπει» η Δύση την Ανατολή αδιάρρηκτα συνδεδεμένο με τη δυναμική της αποικιοκρατίας και τις ιεραρχημένες σχέσεις που διαμόρφωσε η εμπέδωσή της. Στον 20ό αιώνα, και καθώς ο άξονας της οικονομικοπολιτικής πρωτοκαθεδρίας μετακινείται προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, νέες εκδοχές του Οριενταλισμού διαμορφώνονται πλέον στον αμερικάνικο χώρο σε ακαδημαϊκό επίπεδο κυρίως στα προγράμματα «γεωπολιτικών σπουδών» των μεγάλων πανεπιστημίων.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, πολύ λίγα βιβλία είχαν τις τελευταίες δεκαετίες τις τύχες του «Οριενταλισμού». Είναι ένα έργο που για περισσότερα πλέον από είκοσι χρόνια βρίσκεται στο επίκεντρο συζητήσεων και αντιπαραθέσεων ενώ πολύ δύσκολα θα μπορούσε να εντοπίσει κανείς χώρο των κοινωνικών επιστημών που δεν άγγιξε με τη «μαγική ράβδο» του. Ένα βιβλίο που εντοπίστηκε αρχικά στο χώρο της λογοτεχνικής κριτικής, διεπλάκη πολύ γρήγορα με ένα μεγάλο φάσμα θεωρητικών αναζητήσεων κυρίως σε ζητήματα σχετικά με τη γνώση, την εξουσία, την ετερότητα, τη διαφορά, τη συγκρότηση νοητικών και αξιακών συστημάτων, τη δυναμική του συμβολικού λόγου και της ιδεολογίας, ενώ υπερέβη ως όρος και προβληματική ακόμη και τα στενά όρια της «ακαδημίας».

Η ανταπόκριση στο έργο και η κριτική που δέχθηκε και εξακολούθει να δέχεται ήταν κατά συνέπεια πολυσχιδείς. Πρέπει να επισημανθεί ότι το ίδιο το έργο είχε την τύχη του αντικειμένου του. «Πολιτικοποιήθηκε» δηλαδή όσο λίγα σύγχρονα έργα και προκάλεσε λυσσαλέες πραγματικά αντιδράσεις, κυρίως στον συντηρητικό πολιτικό χώρο στις ΗΠΑ και τη Βρετανία. Οι αντιδράσεις αυτές ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της εθνικότητας και της πολιτικής ένταξης του συγγραφέα καθώς ο Σαίιτ είναι ένας από τους ελάχιστους

διακεκριμένους παλαιστίνιους στον αμερικάνικο ακαδημαϊκό χώρο ενώ οι δραστηριότητές του σχετικά με την προαγωγή του παλαιστινιακού ζητήματος προκάλεσαν συχνά έντονες αντιδράσεις στις ΗΠΑ. Η κριτική στο έργο του Σαΐντ είναι πλέον πολύ δύσκολο να απεμπλακεί από τις επιμέρους («πολιτικές») που αφορούν τον ίδιο και τις δραστηριότητές του.

Αξίζει όμως να γίνει μια προσπάθεια να εντοπιστούν τα σημεία της κριτικής που συμβάλλουν στην προαγωγή της θεωρητικής σκέψης. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι ο όρος «κριτική» εδώ χρησιμοποιείται συμβατικά. Αφορά δηλαδή κυρίως σε περαιτέρω επεξεργασίες εννοιών και αναλύσεων που απορρέουν στην πραγματικότητα από τον ίδιο τον «Οριενταλισμό» και δεν αντιτάσσονται αλλά συμπορεύονται και διευρύνουν το πεδίο που ο Σαΐντ πρότεινε.

Φυσικά, πρέπει να επισημανθεί εξ αρχής ότι ασκήθηκε συνολικά αρνητική κριτική στο έργο κυρίως από δύο πολύ γνωστούς διανοητές, τον ιστορικό και καθηγητή του Πανεπιστημίου Princeton Bernard Lewis και τον κοινωνιολόγο, καθηγητή στο London School of Economics, Ernest Gellner³. Οι κριτικές επέκριναν το έργο κυρίως για ασάφειες, προχειρότητες, αναγωγισμούς και γενικεύσεις ενώ επεσήμαναν τόσο τον πολεμικό τόνο της γραφής του Σαΐντ όσο και τη διαδικασία ενοχοποίησης της δυτικής σκέψης και συνείδησης, στρατηγική η οποία δεν συνάδει με την αρχή της επιστημονικής αποστασιοποίησης. Πάντως και στην περίπτωση αυτή είναι πολύ δύσκολο να διακρίνει κανείς τα όρια της επιστημονικής από την προσωπική αντιπαράθεση. Οι εργασίες του Bernard Lewis χρησιμοποιήθηκαν από τον Σαΐντ στο τρίτο μέρος του «Οριενταλισμού» ως παράδειγμα οριενταλιστικού λόγου ενώ ο Ernest Gellner είχε συχνά διαξιφισμούς μαζί του σχετικά με το παλαιστινιακό ζήτημα.

Είναι αναγκαίο να αντιπαρέλθει κανείς αυτό το πεδίο κριτικής καθώς οι όροι διεξαγωγής του οδήγησαν σε στείρα αντιπαράθεση. Πολύ σημαντικότερες είναι, κατά τη γνώμη μου, οι συζητήσεις που προέκυψαν από την ίδια την προβληματική που έθεσε ο Σαΐντ στο έργο του:

α) Η πρώτη κατηγορία συζητήσεων αφορά στα όρια και τους περιορισμούς ενός καθολικού και γενικευτικού σχήματος. Μαχητικός, ορμητικός και συχνά αδιάλλακτος, ο «Οριενταλισμός» πρόβαλλε τον δικό του «κανόνα» μπροστά στις κανονιστικές αφηγήσεις και τα γενικά σχήματα της δυτικής σκέψης. Με το ζήλο του ακαδημαϊκά νεοφώτιστου και κοινωνικοπολιτισμικά αδικημένου, ο «Οριενταλισμός» ως κριτική προς τη Δύση περιέλαβε σχεδόν συλλήβδην οτιδήποτε παρήχθη σε «δυτικό» πλαίσιο «από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των ημερών μας». Λογοτεχνία, ποίηση, κριτική, φιλοσοφία, ιστορία, πολιτική, ιδεο-

3. Bernard Lewis, «The Question of Orientalism», *New York Review of Books*, 23 Ιουνίου 1982 και E. Gellner, «The Mightier pen?», *The Times Literary Supplement*, 19 Φεβρουαρίου 1993.

λογία, ένα πλήθος αναφορών σε συγγραφείς, έργα, απόψεις και τάσεις συνωστίζονται κυριολεκτικά στον «Οριενταλισμό», προκαλώντας μεν τον θαυμασμό του αναγνώστη γι' αυτή τη μνημειώδη προσπάθεια αλλά και την αίσθηση ότι κάποιες φορές σύρθησαν από το μανίκι προκειμένου να ενταχθούν στον «κατάλογο της αμαρτίας».

Οι κίνδυνοι που ενέχονται στις καθολικές κατηγορίες είναι γνωστοί: πολύ συχνά αντικαθιστούν ένα δογματισμό με έναν άλλο βασισμένους σε αναγωγισμούς και απλουστεύσεις. Επομένως, η συγκεκριμένη κριτική επιμένει στη χρήση του Οριενταλισμού ως ευριστικού εργαλείου και αναλυτικής κατηγορίας και αμφισβητεί την αναγωγή του σε συνολική θεωρία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται περισσότερο για συζήτηση «τάξης λόγου» παρά για ολοκληρωτική άρνηση του σχήματος.

Στο διάλογο ενεπλάκη και ο ίδιος ο Ε. Σαϊντ μερικά χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του έργου του επισημαίνοντας την ανάγκη μιας πιο επεξεργασμένης μελέτης επιμέρους περιπτώσεων και διαδικασιών. Υπεραμύνθηκε πάντως του βιβλίου και επέμεινε στην ανάγκη συνολικότερων θεωρητικών προτάσεων εφόσον, κατά τη γνώμη του, η ακραία επιστημονική εξειδίκευση οδηγεί στον συνεχή κατακερματισμό της γνώσης και στην ουσιοκρατία και δεν επιτρέπει τη διατύπωση συνολικότερης προβληματικής για σημαντικά ζητήματα⁴. Εκτός της κριτικής στο γενικευτικό και απόλυτο σχήμα όμως, η σχετική συζήτηση περιλαμβάνει πολλά άλλα ενδιαφέροντα σημεία, όπως για παράδειγμα τα όρια ανάμεσα στην «αναπαράσταση» και την «αλήθεια», τη βαρύτητα καθολικών κατηγοριών, όπως στην προκειμένη περίπτωση ο όρος «Ανατολή» στο ίδιο το έργο του Σαϊντ, τη διαμόρφωση ενός «κανόνα» κειμένων τόσο στο πεδίο της λογοτεχνίας όσο και στο πεδίο της πολιτισμικής και διανοητικής ιστορίας, τις διαδικασίες αποκλεισμού σε μια τέτοια επιλογή⁵.

4. Το δοκίμιο «Orientalism Reconsidered» παρουσιάστηκε κατ' αρχάς στο Συνέδριο του Essex «Europe and its Others» (1984) και έχει δημοσιευθεί στα περιοδικά *Critical Inquiry* και *Race and Class* καθώς και στο συλλογικό τόμο F. Barker (επιμ.), *Literature, Politics and Theory*, Λονδίνο 1986.

5. Οι σχετικοί προβληματισμοί αλλά και γενικότερα το πλαίσιο της συζήτησης διαμορφώθηκαν κυρίως σε δύο συνέδρια στο Πανεπιστήμιο Essex (Βρετανία) στα οποία συμμετείχε και ο Ε. Said. Βλ. Francis Barker κ.ά. (επιμ.), *The Politics of Theory. Proceedings of the Essex Conference on the Sociology of Literature*, University of Essex, Colchester 1983 και Francis Barker κ.ά. (επιμ.), *Europe and its Others*, University of Essex Colchester 1985. Μια γενική συνόψιση γίνεται στο F. Barker (επιμ.), *Literature, Politics and Theory*, ό.π. Η φεμινιστική εκδοχή προβάλλεται στο Laura Nadel, «Orientalism, Occidentalism, and the Control of Women», *Cultural Dynamics* 2 (1989), 233-255. Για μια συνολική προσέγγιση βλ. επίσης, Michael Sprinker (επιμ.), *Edward Said. A Critical Reader*, Λονδίνο 1992. Οι εργασίες και οι δημοσιευμένες μελέτες που κινούνται σ' αυτό το πεδίο είναι φυσικά πάρα πολλές. Αναφέρω απολύτως ενδεικτικά το βιβλίο της Maria

β) Η δεύτερη κατηγορία κριτικής χρησιμοποιεί και πάλι το έργο ως σημείο αναφοράς προκειμένου να συζητηθεί συνολικά όχι πια το ζήτημα της «Ανατολής» αλλά του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. Μαρξιστικής απόκλισης και πλανητικής προβληματικής, η κριτική αυτή εστιάζει στη θέση του «Τρίτου Κόσμου» στο δυτικό κυρίως λόγο. Ποιός μιλάει για τον Τρίτο Κόσμο; Γύρω από ποιά ζητήματα διαμορφώνεται η σχετική συζήτηση; Γιατί κάποια θέματα τυγχάνουν προνομιακής μεταχείρισης ενώ κάποια άλλα περιθωριοποιούνται; Οι «εικόνες» και οι αντιλήψεις για το μη δυτικό κόσμο διαμορφώνονται, σύμφωνα με αυτές τις θέσεις, είτε από φορείς εξουσίας είτε από την ίδια την «τριτοκοσμική» διασπορά σε μητροπολιτικά κέντρα της Δύσης (συμπεριλαμβανομένων των ακαδημαϊκών). Οι ίδιες οι μη δυτικές κοινωνίες, η καθημερινότητά τους, τα πολιτικοκοινωνικά τους προβλήματα ελάχιστα ενδιαφέρον προκαλούν ενώ αντιθέτως οι «αναπαραστάσεις» τους στη δυτική συνείδηση και φαντασία ανάγονται στο μείζον ζήτημα.

Έργα όπως ο «Οριενταλισμός» συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός πεδίου έρευνας που προσδιορίζεται ως «ανάλυση αποικιακού λόγου» (colonial discourse analysis) και το οποίο διακονούν πολλοί εκπρόσωποι της «τριτοκοσμικής ακαδημαϊκής διασποράς». Σύμφωνα με αυτή την κριτική προσέγγιση όμως, η «τριτοκοσμική» ακαδημαϊκή διασπορά πολύ συχνά προέρχεται από τά κοινωνικοοικονομικά ανώτερα στρώματα των κοινωνιών καταγωγής της ή αγωνιωδώς προσπαθεί να ενταχθεί στις ανάλογες κοινωνικές ομάδες του χώρου υποδοχής. Προβάλλει κατά συνέπεια μια σειρά γενικευτικών θέσεων περί τρίτου κόσμου που εντάσσουν και την ίδια σε ορισμένα «αφηγήματα καταπίεσης και αδικίας» και συμβάλλει στην προϊούσα ανάπτυξη ενός πολιτισμικού υπερτονισμού που συσκοτίζει τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στο εσωτερικό αυτών των χωρών (Η θέση περί πολιτισμικού υπερτονισμού συνδέεται σ' αυτή την προβληματική με μια γενικότερη κριτική στη μετα-νεωτερική σκέψη στο σύγχρονο δυτικό κόσμο).

Η κατηγορία Οριενταλισμός «κατασκευάζεται» στη Δύση αλλά με την πρόθυμη αρωγή και ορισμένων «ανατολικών» και «τριτοκοσμικών» που επιδιώκουν όχι να αποδομήσουν τελικά αλλά στην πραγματικότητα να ενταχθούν οι ίδιοι στο δυτικό οικοδόμημα. Ο «τρίτος κόσμος» και οι πρώην αποικίες εντάσ-

Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press 1997 καθώς και νεώτερα το άρθρο Milica Bakic-Hayden και Robert M. Hayden, «Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics», *Slavic Review* 51 (Άνοιξη 1992), 1-15. Στα ελληνικά, η μελέτη της Έλλης Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1992 (με κριτικά σχόλια για το έργο του Σαϊντ στις σελ. 66, 94 και 95). Στα ελληνικά επίσης, βλ. σχετικά με το ζήτημα τη βιβλιοκρισία του Α. Πολίτη, περ. *Μνήμων* 18 (1996), 207-214.

σονται στο δυτικό λόγο είτε μέσα από τον κυρίαρχο λόγο της εξουσίας είτε μέσα από τις (ακαδημαϊκές κυρίως) διασπορές τους που οικειοποιούνται συνήθως την επιχειρηματολογία της σύγχρονης «πολιτισμικής αριστεράς» αλλά τη χρησιμοποιούν μ' έναν έντονα αυτοαναφορικό τρόπο. Αποτέλεσμα; Μια εικόνα που καλύπτει πτυχές μόνο της φυσιογνωμίας των μη δυτικών κοινωνιών και που καταλήγει και πάλι στη διαχείριση περισσότερο των δυτικών προβλημάτων παρά των προβλημάτων των «άλλων»⁶.

γ) Η τρίτη κατηγορία συζητήσεων αφορά στην ίδια την αντιστροφή του πλαισίου σκέψης και στην εγγραφή της οριενταλιστικής οπτικής σ' ένα πολύ πιο διευρυμένο πεδίο. Ο Οριενταλισμός είναι μια κατασκευασμένη εικόνα της Ανατολής αλλά δεν είναι η μοναδική κατασκευασμένη εικόνα. Είναι μόνο μια από τις πολλές τεχνικές προσδιορισμού της Δύσης. Δεν συγκροτεί ένα αυτόνομο σύστημα σκέψης, είναι ψηφίδα ενός πολύ μεγαλύτερου μωσαϊκού που αφορά στην υποστασιοποίηση της Δύσης και στην απόδοση σ' αυτήν συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Ο ίδιος ο όρος υφίσταται κριτική εφόσον εμπεριέχει δύναμη τον μειωτικό χαρακτηρισμό της Δύσης για την Ανατολή. Μείζον πρόβλημα εδώ δεν είναι ο Οριενταλισμός, αλλά ο «Δυτικισμός» (Occidentalism). Η διαδικασία υποστασιοποίησης της Δύσης και η ανάδειξή της σε καθολική αξία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην διαμόρφωση αντιλήψεων όχι για τον «άλλο» αλλά για το «εμείς» μέσω του «άλλου», δια του «άλλου» ή ακόμη και με την ολοκληρωτική εξάφάνιση του «άλλου».

«Αυτό που η Δύση βλέπει στην Ανατολή σαν σκοτάδι, δεν είναι παρά η σκιά της», έγραφε ο Arnold Toynbee στις αρχές του αιώνα. Η αντίληψη αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στην προβληματική για τον «δυτικισμό» ως ένα συγκροτημένο, θεσμοθετημένο λόγο που λειτουργεί αυτο-προσδιοριστικά και έχει κατ' εξοχήν αυτο-εγκωμιαστικό χαρακτήρα. Στην περίπτωση αυτή όμως οι αντιλήψεις, οι προκαταλήψεις, τα στερεότυπα, οι αναγωγισμοί δεν αφορούν αποκλειστικά στην Ανατολή αλλά σε σειρά άλλων πολιτισμικών μορφωμάτων, θρησκειών και κοινωνιών που προσλαμβάνονται ως «ετερότητες». Η θέση αυτή αναπτύχθηκε ιδιαίτερα και καλλιεργήθηκε στο χώρο της πολιτισμικής ανθρωπολογίας εξαιτίας σε μεγάλο βαθμό και της ενασχόλησής της με πλειάδα μη δυτικών πολιτισμών. Στο πεδίο αυτό η έννοια «οριενταλισμός» απέκτησε πλέον ένα εντελώς μεταφορικό χαρακτήρα και χρησιμοποιείται για να περιγράψει στε-

6. Για μια σφαιρική εικόνα αυτής της μαρξιστικής κυρίως απόκλισης προβληματικής βλ. κυρίως Ahmad Aijad, *In Theory. Classes, Nations, Literatures*, Λονδίνο 1992. Το δοκίμιο του Aijad «Orientalism and After: Ambivalence and Metropolitan Location in the Work of Edward Said» (σελ. 159-219) έχει αναδημοσιευθεί σε περιοδικά και άλλους συλλογικούς τόμους. Επίσης, το *Subaltern Studies* εμπεριέχει επιλεκτικά στοιχεία αυτής της προβληματικής με πολλές άλλες αναφορές και συνδηλώσεις αλλά γι' αυτά γίνεται λόγος παρακάτω.

ρεοτυπικές θέσεις αξιολογικού τύπου. Η έννοια «δυτικισμός» επίσης προωθήθηκε κυρίως σ' αυτό τον ερευνητικό χώρο⁷.

δ) Η τέταρτη, ίσως η μεγαλύτερη αλλά χωρίς αμφιβολία μία από τις δυναμικότερες ενότητες συζήτησης και ανάπτυξης προβληματικής, είναι αυτή που βρίσκεται στο χώρο της «μετα-αποικιακής» κριτικής (post-colonial criticism). Η τάση αυτή διακρίνεται κυρίως για τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της αλλά και για την έμφαση που αποδίδει στην πολυπλοκότητα και την πολυσημαντότητα της έννοιας της κουλτούρας. Έχει άλλωστε στενούς δεσμούς με το πεδίο των «πολιτισμικών σπουδών» (cultural studies) ενώ, από την άλλη μεριά, η κριτική που της έχει ασκηθεί αφορά στην υπερβολική και μονομερή της έμφαση σε πολιτισμικά ζητήματα (αν και αρκετά συχνά η προβληματική της αντλεί από το μαρξιστικό οπλοστάσιο).

Το έργο του Ε. Σαϊντ έχει σημαίνουσα θέση στο corpus των κειμένων που αποτελούν τις θεωρητικές αναφορές αυτής της αναλυτικής κατεύθυνσης. Είναι άλλωστε φυσικό: η κριτική στην αποικιοκρατία, η αποδόμηση του θεσμοθετημένου λόγου που παράχθηκε στο πλαίσιο της, η ανάδειξη της πολιτισμικής «ετερότητας», η άρση του «μονολογικού» φαινομένου και η προβολή της πολυφωνικής κατάστασης συγκροτούν το πεδίο έρευνας αλλά και το πολιτικό πρόταγμα αυτής της τάσης.

Καθώς το ενδιαφέρον της στρέφεται προς τα ζητήματα της κουλτούρας, των συλλογικών αναπαραστάσεων, των διανοητικών και πολιτισμικών φαινομένων, οι θεωρητικές έννοιες που σφυρηλατήθηκαν στα πλαίσια αυτής της συζήτησης αφορούν σε σχετικά φαινόμενα. Σ' αυτό το οπλοστάσιο συγκαταλέγονται έννοιες και κατηγορίες όπως εθνο-οριενταλισμός (ethno-orientalism) που αναφέρεται σ' αυτό που θα λέγαμε «εσωτερικευμένο οριενταλισμό» (η επιστροφή του κυρίαρχου λόγου στις κοινωνίες που τον υφίστανται και η αναπαγωγή του από τις ίδιες), η διαπολιτισμικότητα (transculturation), η έννοια της πολιτισμικής προσομοίωσης (acculturation), η αναφορά στις κουλτούρες υβριδικού τύπου, η έννοια της «κουλτούρας της μνησικακίας» (culture of resentment) για την ερμηνεία της εσωτερικευμένης συλλογικής πικρίας που προκαλούν φαινόμενα όπως ο ρατσισμός ή η πολιτισμική υποβάθμιση, η πε-

7. Βλ. ενδεικτικά Fernando Coronil, «Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories», *Cultural Anthropology* 11 (1), 1996, 51-87 καθώς και το βιβλιοκριτικό άρθρο του John M. MacKenzie, «Occidentalism: Counterpoint and Counter-polemic», *Journal of Historical Geography*, 19: 3 (1993), 339-344. Σε αναλογία προς την έννοια του οριενταλισμού, η έννοια του δυτικισμού αλλά και το δίδυμο που συγκροτούν αντιμετωπίστηκαν με επιφύλαξη εξαιτίας του ουσιοκρατικού χαρακτήρα τους. Βλ. σχετικά James Carrier, «Occidentalism: the world turned upside-down», *American Ethnologist* 19 (1992), 195-212 και Michael Richardson, «Enough Said. Reflections on Orientalism», *Anthropology Today*, 6:4 (1990), 16-19.

ριγραφής των πολιτισμικών μορφωμάτων ενδιάμεσης κατάστασης (in-between-ess) κτλ.⁸.

Ένα από τα σημαντικά επιτεύγματα αυτής της κοινότητας λόγου πάντως είναι ότι κατόρθωσε να απεμπλακεί από την αποκλειστική σύνδεση με μητροπολιτικά περιβάλλοντα παραγωγής θεωρίας και γνώσης και να προωθήσει τη δημιουργία ενός κύκλου συζητήσεων στον ινδικό χώρο με τη σειρά *Subaltern Studies*⁹.

Η σύντομη περιήγηση στους επιστημονικούς χώρους και τα περιβάλλοντα που δεξιώθηκαν το έργο του Σάιτ δηλώνει ότι πρόκειται για ένα βιβλίο που όχι μόνο ξεπέρασε το στενό επιστημονικό πλαίσιο της εκκίνησής του αλλά και έθεσε ζητήματα που προκάλεσαν αίσθηση σε πολλούς χώρους, υποκίνησαν μια μεγάλη συζήτηση και συνέβαλαν στη συγκρότηση μιας πλούσιας προβληματικής. Είναι γεγονός ότι το έργο του Σάιτ ήρθε σε μια στιγμή που ανάλογοί του προβληματισμοί άρχισαν να διατυπώνονται γενικότερα¹⁰. Τα ζητήματα γνώσης/εξουσίας, αναπαράστασης/αλήθειας, πραγματικότητας/κατασκευής, θεσμοθετημένων και μη λόγων βρίσκονται στο κέντρο του ενδιαφέροντος στο χώρο των κοινωνικών επιστημών τις τελευταίες δεκαετίες. Ένα ανάλογο ενδιαφέρον για ζητήματα σχετικά με τις έννοιες Δύση/Ανατολή, κέντρο/περιφέρεια, μητροπολιτικές και μη κοινωνίες, «τοπικό» και «παγκόσμιο» αναδύεται επίσης καθώς οι σύγχρονες κοινωνίες μεταβαίνουν σε μια νέα εποχή που κατ' ανάγκη θέτει και νέα ζητήματα. Για τις ίδιες τις κοινωνικές επιστήμες, αυτό σημαίνει εν πολλοίς και αλλαγές στον επιστημολογικό τους ορίζοντα, δηλώνει και ένα είδος «αλλαγής παραδείγματος» (paradigmatic shift). Οι ισχυρές αντιστάσεις και η δίκαιη σε πολλά σημεία κριτική που ακολούθησαν τη «μεταμοντέρνα κατάσταση» (κυρίως σε ό,τι αφορά ζητήματα ανορθολογισμού

8. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενέστατη. Πολυδιαβασμένα έργα είναι τα: Homi Bhabha, *The Location of Culture*, Λονδίνο 1994, Edward Said, *Culture and Imperialism*, Λονδίνο 1993, Lawrence Grossberg και Gary Nelson (επιμ.), *Marxism and the Interpretation of Culture*, Urbana, University of Illinois Press, 1988, Gayatri Spivak, *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*, Νέα Υόρκη 1987.

9. Για την έννοια της «ακτωτερότητας» (subaltern) και το πρόγραμμα των *Subaltern Studies* βλ. Ranajit Guha, «On Some Aspects of the Historiography of Colonial India» και Gayatri Spivak, «Subaltern Studies: Deconstructing Historiography» στο R. Guha και G. Spivak (επιμ.), *Selected Subaltern Studies*, Νέα Υόρκη 1988, σελ. 37-44 και 3-32 αντίστοιχα. Βλ. επίσης, Gayatri Chakravorty Spivak, «Who Claims Alterity?» στο Barbara Kruger και Phil Mariani (επιμ.), *Remaking History*, Seattle 1989, σελ. 269-292 και της ίδιας «Can the Subaltern Speak?» στο *Marxism and the Interpretation of Culture*, ό.π., σ. 271-313.

10. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα έργα των S. Alatas, *The Myth of the Lazy Native*, Λονδίνο 1977 και B. Turner, *Marx and the End of Orientalism*, Λονδίνο 1978, κυκλοφόρησαν σχεδόν ταυτόχρονα με το βιβλίο του Σάιτ.

και ακραίου σχετικισμού) δεν αναστρέφουν συνολικά την ανάγκη αναστοχασμού στο πεδίο της θεωρητικής και κριτικής σκέψης.

Ο ίδιος ο Έντουαρντ Σαϊντ επέμεινε πολλές φορές σ' αυτό το στοίχημα. Επέμεινε στην ανάγκη να ξεπεράσει ο διανοητής τις συνθήκες «ακαδημαϊκού εργαστηρίου», να συνδιαλαγεί με τις δυνάμεις του καιρού του αλλά και να απεμπλακεί από τα στεγανά διαχωριστικά των επί μέρους επιστημονικών χώρων και να διατυπώσει συνολικότερο θεωρητικό προβληματισμό. Για τον ίδιο, ο «Οριενταλισμός» περισσότερο από κείμενο ή μελέτη σχετικά με ένα θέμα φιλοδοξούσε να αποτελέσει «γεγονός», δημόσια πράξη διατύπωσης κριτικής άποψης. Οι περί το έργο του συζητήσεις και αντιπαραθέσεις δείχνουν ότι μάλλον κέρδισε το στοίχημα.